Васюренко зліз із платформи, заваленої залізняком, і почав обтрушуватися. Його сірі полотняні штани стали брудно-червоні від залізнякового пилу, й він даремно бив себе по колінах своєю великою схудлою рукою.

— Доведеться на річці випрати,— подумав він і одійшов набік. Йому не хотілось іти геть, поки не рушить потяг. Він любив машини, зокрема паротяги. Химерно вигадано — само себе везе, ще й вагони тягне. А цей потяг він чекав був так довго у місті — аж півтори доби, валяючись у бруді коло станції, блукаючи як неприкаяний вздовж і поперек, влаштовуючись раптом спати, то зненацька зриваючись на тремтячі ноги з наболілим бажанням податись геть далеко, світ за очі, і заблудитися, і померти. Але він знову сідав накарачки і з обважнілою головою водив язиком по губах, що запеклися й щеміли. Він міг би напитись води, але знав, що ту воду йому викине зсередини.

Часом його й без води починало нудити; весь світ брався в його очах червоними, страшними колами, й під горло котилась огидна гикавка. Він лягав тоді на спину й починав звільна дихати, примруживши очі. Проте йому пощастило витримати цілий день, з’ївши тільки вранці шматочок хліба, з долоню завбільшки.

І тільки коли вечір минув і ніч прийшла — пригрюкотів оцей потяг і забрав його, виснаженого з безсоння й голоду, ніби міцно задуманого. Але він ще мав у собі досить сили, хоч м’язи його були ніби павутинням оповиті. Додому ще було йти п’ятнадцять верстов. Він тепер не буде такий дурний, щоб їсти вранці. Це дурниця — потім мучитись цілий день. Краще потерпіти до обіду, а там до вечора, мабуть, легше буде.

Потяг загув і рушив. Васюренко провів його очима за горбок і повернувся йти. Тільки тепер він побачив аж у кутку коло станції свого шуряка, Олексу Корнійчука, що сидів у гурті ще п’ятьох селян на купі повних лантухів. Вони теж вернулись цим потягом. Серце його затіпалось

млосно, стискуючись у безнадії й заздрості. Підійшовши до них, він побачив, що вони їдять сало з хлібом.

— Здорові були,— привітався Васюренко.

Корнійчук підвів до його голову й засміявся.

— І ти тут? — спитав він. — Яким це вітром?

— У городі був,— сказав Васюренко,— їздив дещо спродати. З останнього. Та тільки... — Він махнув рукою: — Бодай не жити! Брав спідницю материну дівочу, брав сорочку свою вишивану, брав граблі й лопату, а ось що маю.

Він показав паляницю, що тримав її під пахвою. Корнійчук посміхнувся всім своїм голеним обличчям.

— А ми аж у Полтавщину забились були... Еге, як там дядьки живуть! Ти, хлопче, мабуть, і забув про таке життя. Там не собачину, а свинятину в борщ кладуть, а хліб, хлопче, не з макухи, ні, ні! Ну, й наміняли, не диво. — Він ударив рукою по лантухові, на якому сидів.

Васюренко похмуро дивився на Корнійчука, на гурт, на лантухи — в них він почував чисте, добірне зерно. В його заворушилася думка, що сестра, Марійка, хоч клуночок принесе йому того зерна... Та ні, що там надіятись! Не така вона, не такий Олекса, щоб дати! Він швидше себе дасть зарізати, ніж поступиться хоч зернятком.

А Корнійчук провадив:

— Туди б тобі, хлопче, податися на заробітки. Там робітників потрібно, о, ще й як! Заробив би собі добре. Чого тут нидіти?

— А мати? — понуро спитав Васюренко.

— О! — здивувався Корнійчук. — Та хіба вона не померла?

— Ще слабують...

— Живуча збіса стара Васюриха! Ну, та й їй не два віки жити,— як помре, то згадай моє слово, мандруй на Полтавщину. Там і заробиш, і дівчину собі знайдеш. А й красуні єсть, нехай їм трясця! Як заведе пісню, так і в старого серце затіпається!

Корнійчук хляснув парубка по нозі й затим узявся до сала. Васюренко стояв, похиливши голову.

— Піду я вже,— промовив він врешті.

— Так ти скажи моєму Василеві, щоб виїхав. От і добре, добродії, іти нікому не треба. А то ж просто хоч жеребок кидай, кому йти.

Васюренко обійшов станцію і вийшов на великий шлях. Сонце вже високо підбилось і починало парити. Жовтий, мертвий степ розлігся перед ним скільки сягало око. Він посунув повз вигорілі ниви, що світили миршавими стовбурцями занедбаного хліба. Здебільшого їх не кошено навіть на сіно. І що далі він заглиблювався у степи, то більша тиша й спека огортала його. Навіть коники не сюрчали, не літала мушва. Безкрая палюча жовтизна різала оті. Він ішов ніби на руїнах великої пожежі, де огонь знищив усе рідне й близьке, де навіть спалено частину його серця.

Одійшовши з чотири верстви од станції, він побачив коло шляху зв’язаного мотузком чоловіка, що лежав собі непорушно. Нахилившись до нього, Васюренко впізнав свого земляка, Степана Безрукавого. Ножа не було, й парубок зубами розв’язав вузли; дядько Степан тільки стогнав.

— Що це вам, дядьку? — спитав Васюренко. — Хто це вас так? Я аж злякався, побачивши.

— Ой, не питай, хлопче! — стогнав Безрукавий, розминаючи ноги та руки. — На цій мотузці й повіситись... Всього рішили, всього як єсть...

Він надсилу підвівся і пильно озирнувся. В канаві коло шляху лежала перепічка, чорна, як земля. Безрукавий схопив її, одломив половину й жадібно почав запихатися. Васюренкове серце йойкнуло, раптом бризнула йому в рот слина, й він одвернувся.

Дядько Степан мовчки сопів, ковтаючи зашкарублі шматки. З’ївши половину перепічки, він з жалем подивився на другу половину й засунув її за пазуху. Потім видобув із кишені книжку, одірвав клапоть, витрусив із заяложеного кисета решту тютюну, досипав трохи сухого зілля, що валялося долі, й скрутив цигарку.

— Огню немає?

— Ні.

Васюренко сів біля його й витер рукавом на шиї піт.

Дядько Степан зітхнув і розказав:

— Ти ж знаєш, хлопче, крім жінки, п’ять ротів маю, та все добрі роти, молоді, та все хлопці, як ті каченята ненажерливі. З’їли пшеничку, з’їли ячмінь — не розвиднюється нам. Діти на ґвалт кричать, жінці хліб увижатися став... Здохла кобила — зварили юшку. Перший раз їли — ригали, другий раз ригали, а на третій — пішло. Та чи надовго? Почав я розумом разкидати — другу кобилу різати треба, однаково хитається. А тут жінка в одну душу — забирай усе на воза, їдь куди знаєш, може, хліба наміняєш. Видима річ — жінка! Винесли все з хати, запріг я кобилу — не тягне. Приробив я збоку посторонку, надів шлейку собі на плечі —

поїхали ми. Ой, хлопче, муки прийняв я! Пилюка очі засипає, коліна підгинаються, а я тягну, тільки плююся. А виміняв-таки пудів з десяток зерна і кобилу напас, кобила моя вже хвостом хвицає, сама тягне. Ну, думаю, радість везу, а далі ще, може, розстараюся. Дурень думкою багатіє. Позавчора вночі їдемо, я на возі куняю, кобила сама путь веде. І незчувся, і не крикнув, як зв’язано мене,— хто — не бачив, ніч, бач, глупа була. Кинули мене коло шляху, а ще хтось гукнув,— дай йому щось — так оце перепічка. Вйокнули на кобилу й поторохкотіли. Я почав гукати — вбийте мене — а вже не почули, мабуть. Лежав день цілий, пролежав ніч, ноги затекли чисто, а оце ти визволив мене, та не знаю, чи дякувати.

— А з обличчя їх не примітили? — спитав Васюренко.

— Де там з обличчя! Ніч, кажу, глупісінька була.

Дядько Степан мовчки посмоктав незапалену цигарку й сплюнув.

— Чого я не передумав, отут лежачи! Мав час, спати не хотілось. Стара Кандзюбиха каже: од Бога. А люди й вуха розвісили. А я собі гадаю — ми як бур’ян при дорозі, як реп’яхи. Ростемо собі, поки дощ іде, а сонце впече — жовкнемо, гинемо. Дурниця ми. Тільки гонору в нас багато. Та чого не гонорувати, коли їсти маєш? А скільки їх по селах швендяє високогонористих, городян цебто, що гукали: ми! ми! Он у Піщанському млині за сторожа прохвесор служить, десять, кажуть, мов, і татарську, знає. А нема чого кусати — й науку, хлопче, кинув. Збило їм гонор, усім; видно, що ми — так собі, тьху — вітер повіє, ми й котимось. Еге, якби Бог був, не так було б!

— Так по-вашому й жити не треба? — спитав Васюренко.

— Авжеж, хлопче, видима річ! Тільки звичка у нас погана. Ось хоч би й я — звик тютюн уживати. І знаю, що чортзна-що, а ось нема запалити — і ссе мене. І життя, як тютюн: куриш — гірке, а після його дим вітер носить.

Васюренко раптом схопився.

— Ой, дядьку,— гукнув він,— ходімо додому!

— Ну та й пече,— промовив дядько Степан, поволі підводячись,— бачив я таке скло, що як настановити його проти сонця, так можна цигарку запалити. Добра річ!

Знову розгорнулись перед ними висохлі лани; дрібний пил, злітаючи з-під ніг, обсипав їх, мов іскрами, гаряче повітря душило груди.

— Го-го! — гукнув дядько Степан. — Пам’ятаєш, хлопче, приїздив торік агітатор. Кричав, що ми, мовляв, машиною оратимем, машиною й дощу напустимо. А де він, сукин син, тепер із своєю машиною? Бога, кажуть, немає, а самі в боженята пнуться.

Далі вони йшли мовчки. На околиці села, коли вони розходились, дядько Степан сумно сказав:

— Висипалась моя цигарка. Ех!

Васюренко простував до своєї хати, не зустрічаючи нікого по дорозі. Так само, як у степу, в селі було порожньо, тихо й пекучо. Він минав хати з зачиненими віконницями, з заваленими клунями, з дворами, порослими лободою. В повітрі був тільки задушливий пил, що повстав з-під ніг; ані брехіт собак, ані рохкання свиней, ні людський гомін не хвилював того задушливого пилу; а спереду, на чистому обрію, село вирізнялось, як намальована бездушна картина.

Коли він був уже близько хати, з бічної вулиці повільною ходою пройшла стара Кандзюбиха, простуючи до зборні. Там тепер зосередилось життя села. Аж зранку чоловіки з люльками, часом порожніми, жінки з дітьми лишали свої хати, де не було праці й хліба, де було моторошно з повільного вмирання,— і сходились до зборні. Там з

дня на день точились одноманітні розмови про голод, про лиху долю, про те, що сіяти нічого й нічим, обговорювано новини, якщо вони були, а коли ні, то й так обходилось.

Стара Кандзюбиха, якій було вже коло сотні років, теж щодня одвідувала зборню. Там вона повчала молодиць та й чоловіків, коли ті її слухали.

Васюренко зайшов у своє подвір’я. Його хата була така стара, що її довелося підперти кілками, "взяти в рямці", як сміявся небіжчик волосний писар. Поруч неї стояв напівзавалений льох, а клуню він давно вже продав на дрова за пуд ячменю добрим людям. В сінях було темно й прохолодно; він спинився й глибоко вдихнув у себе вогкувате повітря. А в хаті густий сморід, важчий за розпечений вуличний пил, ударив йому в голову, й він мимоволі затримав віддих. Його вмить занудило, спазми здушили горло й перед очима поплили червоні кола. Він прихилився до стінки.

Слабкий голос тихо запитав:

— А хто там?.. Ох...

Васюренко не зразу відповів: спазми вив’ялили його, й важка подорож зараз дала себе чути. Ноги його тремтіли, руки звисли, і він стояв, прихилений до стінки, ковтаючи повітря.

— Це я, мамо,— врешті вимовив він.

Не було навіть на чому сісти. Стільці, лаву, стіл, скриню давно вже продано за час довгої хвороби господині. Ніби випадком потрапили люди в цю порожнечу і зараз підуть геть лишаючи подерті стіни, роззявлену піч і рештки паперових окрас, що безладно звисали із стелі.

Васюренко підійшов до полу, де лежала мати, й сів коло неї.

— Зморився я,— промовив він, мов перепрошуючи,— ніч не спав, іти далеко... Хліба привіз. А ви як? Чи приходила Марійка?

Мати довго не відповідала. І Васюренко подумав, що Марійка таки приходила, годувала матір, опорядковувала її, і він почав умить марити, що вона й далі приходитиме, а може, й зовсім візьме матір до себе. Аж ось хвора прошепотіла:

— Не було...

Так. Не приходила дочка до матері і не прийшла. Проклята багатійка.

— Мамо,— сказав він,— я розмочу хліба, а ви поїсте. А тоді скинете все, я заберу й постіль на річку прати. Тут задуха. Та разом і риби, може, піймаю вам на юшку.

Мати мовчала. Вже вісім місяців вона лежала висохла, заклякла, півнепритомна, без руху, тихо стогнучи вдень і вночі. Часом вона не пізнавала й сина; байдуже приймала їжу, коли їй давано в рот, і ніколи не прохала сама. На полу, в купі хабоття, її зовсім не примітно було, і для всіх вона й справді не існувала. Тільки син почував на собі вагу її мертвого життя.

Васюренко пішов до двору свого шуряка, Корнійчука. Перейшов великий шлях, вузьку бічну вулицю й спинився коло хати з бляшаним дахом і мальованими віконницями. Гарна хата, а багато клопоту мав через неї Олекса. Хоч хто наступав був — його хату під штаб брано. А за клунею розстріляно двох гетьманців, шістьох махновців та трьох комуністів. Довго кров видно було, діти ходили дивитись.

На подвір’ї не було нікого, і Васюренко зайшов у сіни. Тільки-но рипнули двері, з-за хати вибігла Марійка.

— Це ти?! — гукнула вона. — Ой, боже мій, що то як нема собаки! Я за хатою дитину колишу — в хаті дихати нічим,— а тут у хату простісінько йди й бери що хоч. Кудись хлопці повіялись... Сірка нашого вкрадено, знаю й хто: Зінченки прокляті з’їли його, сама бачила його хвоста у їх за клунею. От злидні, прости господи! А вчора одвихнулась до льоху, дивлюсь — Грицаєнків Юрко окраєць хліба з хати тягне. Аж за городами його, сукиного сина, нагнала, чисто руки покусав, як одіймала. Вернулась — уже в мого Серьоги дітвора хліб одібрала. Одна мука, прости господи!

— Оце я прийшов сповістити,— сказав Васюренко,— був я на станції, так і Олекса там. Казав виїхати кіньми, та щоб і іншим переказали.

Марійка кинулась гукати хлопця з кіньми:

— Василю, Василю, веди коні!

Васюренко сів на призьбі. Не кличе його Марійка до хати. Боїться, щоб їсти не попрохав.

Коли віз заторохкотів з двору. Марійка ніби знову помітила брата.

— Ти ще тут? — спитала вона. — Треба хату замкнути, піду дитину люляти, щоб не зайшов хто.

— Марійко,— сказав Васюренко,— ходив я в город, на останнє виміняв паляницю. Прийшов я, матір нагодував. А чи надовго стане? Все виніс — порожня хата, а я оце — як єсть. Олекса зерно привіз — позичте пуд. Я одроблю вдвічі. Здоровий я, тільки змарнів тепер. Не вік голоду бути — уродить, заживемо. Сама знаєш, який я робітник, еге, як робив був! Позич, Марійко! Не для мене це — для матері просю.

— Пуд зерна! — гукнула Марійка. — Господи помилуй, де ж у нас ті пуди! Четверо дітей з голоду пухнуть, напозичались так, що коні скоро

продаватимем. Та чи тобі замакітрилось — отаке сказати: дайте пуд зерна. Вигадали люди, що в нас єсть, а ти й собі! Ну, та то сторонні, їм рота не замажеш, а ти ж рідний, теж базікаєш. Діждала од брата, прости господи!

— З матір’ю останнім поділитися треба,— сказав Васюренко, не підводячи очей. — А ти хоч зернятко хіба дала?

Марійка мов не дочула останніх слів; вона похитала головою.

— Всі кажуть, і я скажу: погано ти з матір’ю робиш! Не малий ти, слава Богу, двадцять три маєш, а як дитина. Матір Бог кличе, а ти її нагло на світі держиш. Мучиш ти її, гріх тобі, Грицю. Не просить вона їсти, а ти її запихаєш. Та чи вона тобі рідніша, ніж мені, чи як? А бачу я — Божа тут воля, гріх великий проти Бога йти,— Марійка витерла сльози: — Дай їй спокійно померти...

Васюренко посміхнувся й махнув рукою.

— То значить, як матір помирає, так придушити її? Та як Володченко жінку або Петриха дитину?

Він підвівся ц глянув на сестру — бач, яка гладка, до кісточки не щипнеш!

— Ти ще про Бога згадуєш... Та як він бачить з неба, то покарає тебе за скнарість.

Марійка перехрестилась.

— Хай мене Бог боронить од твоєї лютості!

Васюренко пішов геть. Не діжде вона, щоб він ще просив її. Ех, недурно ото пишуть на куркулів — не душі, а залізо, камінь твердий.

Він поволі простував до своєї хати. Оце вже дійшов він до краю, нікуди далі. Хе, паляниця на двох — це ненадовго! А більше немає і взяти ніде.

Коло хати Андрія Чоботаря він спинився й скинув подраний картуз: Андрій з жінкою виносили на кладовище своїх хлопців. Зробили мари з ліси, поклали їх, непокритих, і несуть удвох.

— Коли померли? — спитав Васюренко.

— Одно вчора ввечері, а друге сьогодні зрання...

— Та оце поспішаємо,— промовила жінка,— бо, кажуть, сьогодні батюшка ходитиме на могилках, похованих гуртом запечатуватиме.

— Он воно як,— зітхнув Андрій,— несемо... а нас хто нестиме? Так і згниємо в хаті. Ворушись, Парасю!

Вони рушили.

Вдома Васюренко сів за хатою в холодку — ой, спека люта, останні сили потом сходять! А він уже й так був знесилений до краю; зомліли руки, обважніли ноги, тіло було мляве і якесь гидке. Було вже за полудень, і він з’їв трохи хліба. Його занудило, й він мусив лягти під хатою на спину. Так лежав він довго — вже сонце схилилось на захід, а він лежав. Очей не заплющував, під голову підклав руки — і думати не думав, і спати не спав. Було тихо, невітряно, навіть у затінку душно, і вуличний пил, здавалось, туманом стелився перед очима. Було тихо. Тільки раз затупали коні й поторохкотіло — їхали з станції Корнійчук та інші.

Коли сонце заходило, йому здалося, що він трохи збадьорішав. Хотів підвестися, але з самої думки про це тіло його защеміло. Він зітхнув і почав засинати — потроху, поволі.

Вранці Васюренко прокинувся пізно — сонце вже добре зійшло. Довгий сон не зміцнив його, тільки ще більше розв’ялив і розсотав йому тіло. В голові йому стукотіло, й руки тремтіли. Всередині смоктало, тягло, живіт ніби підвело аж до горла. З рота йому пашило гнилизною, і він гикав, почуваючи той сморід. Хотів плювати, але слини не було.

Хитаючись, він пішов у хату. Дикою, страшною видалася йому порожнеча хати, бруд і ледве чутні зітхання матері. Повітря було мов цвіла вода — здавалось, то сморід з його рота залив хату. Васюренко спинився й узявся рукою за косяк дверей; вся хата потьмарніла перед ним і попливла від нього далеко геть.

"Оце каюк мені",— подумав він, заплющуючи очі.

Проте він ще мав у собі сили. Він підійшов до полу і сів, хоч голову йому шматувало.

— Мамо,— промовив він.

Хвора надсилу повернула голову. На його глянули байдужі загусклі очі з жовтого, аж синього обличчя; над очима, ковтуном збившись, звисало нечесане сиве волосся, а посередині безладною діркою чорнів на обличчі розтулений рот. Васюренкові здалося, що мати дивиться ротом, а не очима. Ніщо не нагадувало йому матір, ні колишнього життя коло неї, ні її турбот, ані праці. Все чуже було в її зморшках, у загостреному носі й у ниточках, що звисали з її плечей замість рук.

— Мамо, їстимете? — спитав Васюренко.

Хвора не ворухнулася; вона лежала на спині, й очі дивилися не моргаючи. Тоді парубок одломив трохи хліба, намочив у воді й поклав їй у рот.

— Мамо, ковтайте! — гукнув він.

Хвора поволі ковтнула й безгучно заворушила губами.

— Мамо, ковтайте! — гукнув він знову.

Спочатку він байдуже подавав матері хліб. А далі почав відчувати серед хатньої задухи чисту, прекрасну пахощ розмоченого хліба. Ця запашність залоскотала йому душу, і він вдихнув її на повні легені; він нахилився над паляницею й понюхав її зблизька — розкішні, п’янючі струмки повставали з-над неї. Він затремтів; слина буйно ринула йому в рот, він не спльовував її, і вона падала тягучими краплями з підборіддя на груди.

"Вже час і мені їсти,— з захватом думав він,— раз на день, уже час..."

Васюренко одломив шматок, поклав собі в рот і довго жував не ковтаючи; а далі почав ковтати швидко, запихаючись, і з кожним ковтком лились йому всередину спокій і сила. Він заспокоювався, яснішала його голова.

— "Здоровий я,— гадав він,— хто з хлопців виходив проти мене на вулиці? Оце тільки трохи занепав. Гей, якби не мати — хіба пропадав би? На Полтавщину чи Київщину подався б, скрізь зароблю. Мати приборкала мене — тут нічого не вдієш. Я не Марійка й не Володченко, щоб людей душити. Матір догляну — таке діло".

І дедалі, то легше ставало йому й спокійніше. Приспані голодом мрії огортали його. Він гадав про машину, якою можна напустити дощ. Що таку машину можна збудувати — він був того певний. Йому уявлявся

величезний паровик,— може, сто разів більший за паротяг, яким він приїхав, і довга-довжезна дуда, і встромлено її аж у окіян. По тій дуді тягне воду сюди, а тут її кидає догори, й вона падає дощем. Під ним красуються ниви, наливають зерно, хилять додолу важкий колос... А дядько Степан каже, що ми — дурниця, так собі — плюнь та розітри. А потяг — теж тьху? А єроплан? А лістричество? О, він читав,— як пройде комуна, тоді скрізь лістричество буде. А голод хіба за комуни буде? Він знає, що комуна — це добре, так треба, та тільки ж народ — хоч кілок на голові теши. Он Тиміш Удовенко, що пана вигонив був та з червоною, хусткою через груди ходив, про свободу кричав — тепер собі до комерції взявся, по хліб їздить та каже:

— Чого це ви, люди добрі, не зберетесь та не всипете мені гарячих коло зборні за те, що я вас із пантелику збивав?

А вчитель каже:

— Комуна — це дуля тобі під ніс.

Дурний народ! Хліб хай дадуть, кажуть. Без комуни жили. Скрізь про смерть... Мале й старе — смерть, смерть. Мов нічого на світі немає. А самі на місці сидять — ну й косить їх...

— Дурні,— голосно промовив він і примітив щось непевне. Він злякано підвівся й озирнувся навкруги. Коло його замість учора початої паляниці лежав тільки невеличкий обламаний окраєць. Він не вірив своїм очам; він нахилився, заглянув під піл — чи не впав бува де шматок. Не було, не було. Це він з’їв паляницю, не помічаючи за думками. Жах налив йому душу; він стояв мов здерев’янілий.

— Падлюка я,— шепотів він,— падлюка, стерво. Матір пограбував.

З туги, з ненависті до самого себе він аж посірів. На матір соромно було глянути, гидко було почувати урчання свого шлунка. Він махнув рукою.

— Пропадай усе!

В йому мов щось урвалось, і стало йому байдуже. Поволі він витяг з-під матері лахміття, взяв удочку і накопав черви; черви були глибоко, й він довго колупав ціпком суху землю. Потім він пішов до річки. Спека надворі нагнала на його ще більше байдужжя. Він ішов як сновида.

Ось і річка. Васюренко спинився. Вода лежала перед ним спокійна, нерухома, одбиваючи на своїй рівнині так само завмерле безхмарне небо. Пісок і камінь пекли ноги.

Він роздягся й почав прати. Без жалю бив жовте, аж руде з бруду, дрантя об камінь, тер піском і полоскав. Потім повісив його на каміннях сохнути, а сам, голий, взявся до ловитви. Блукав з каменя на камінь, закидаючи вудочку. Один бобир піймався — він тримав його в руці,— а більше не бралось. Посохла білизна, приходили корови пити, купались діти, Васюренко кинув пійманого бобиря у воду й почвалав додому.

Вдома він не міг знайти собі місця. Сів за хатою, але перейшов у сіни; тут було прохолодно, і він ліг, але нудьга й безнадія були з ним поруч. Він встав і знову вийшов на подвір’я — сонце пахнуло йому просто в обличчя, над головою тягнулося небо, як розпечений килим, і навкруги була тиша та завмерлі хати.

"Та як же це я? — гадав він. — Як же я не примітив? Ех, сказано: голодне-безпам’ятне".

Васюренко раз у раз ворушив цю думку, і дедалі тоскніше ставало йому й гидкіше. Голова його була похила й руки мляві. Він окинув оком завалений льох, бур’ян у дворі й свою хату в рямцях.

— Егей,— промовив він голосно,— приходять кінці. Хто хоч хату продати може, а мені зась.

Проте не такий він, щоб лягти та смерті ждати. Кажуть, що з курію хоч поганий, а єсть пожиток. Борошно якось із нього роблять. Піти розпитатись.

Він насунув на лоба картуз і пішов до зборні.

Коло зборні, як і завжди, вся громада. Куркулів не видко — та що їм, до них зборня сама прийде... Баби окремо, чоловіки самі, а часом зійдуться — тоді здіймається галас. Так і сьогодні — всі в одній купі. Посередині стара Кандзюбиха, а проти неї дядько Степан, розпатланий, без картуза.

— Дурна ти баба,— каже він,— дожила до сивого волосу, а розуму катма.

— А ти проклятий! — гукала баба. — А ти антихрист! Стороніться, люди добрі, в йому сатана сидить! Підіть самі в город подивіться. На свої очі бачила — Миколи-угодника ікона нова стала, матері Божої — нова і вшестя нове. Народу — не пройдеш, а большовики нагаями розгонять. Боже мій, отож чудо! Велить Бог терпіти, милость свою являє. Пригубилась я, навколішки впала, Господи, питаю, чи буде врожай? І чую — шопотить хтось: буде врожай. Ріжте мене на шматки, коли брешу!

— Та чи буде Бог з такою дурною балакати? — спитав дядько Степан. — Ех, бабо, хай мені Бог паляницю спече. Ви про Бога скрізь, а пуття з його ніякого. Ікони, бач, поновлює, а кому з того тепло?

Дядьки засміялись.

— Бачить Бог — зубожіли люди,— додав дядько Пилип,— то він сам собі ремонт робить.

Але молодиці одвели бабу Кандзюбиху набік, і вона розповідала їм далі. Дядько Степан плюнув.

— Ой, вредна оця баба! Тільки муть наводить. Надійтесь, каже, од Бога все. А яка там надія, коли пухнемо з голоду. Бачимо, яка житка наша, нащо очі замазувати? Подихаємо, он воно що.

— Подихаємо, та не всі,— промовив маленький дядько Пилип,— он Тиміш рояля вже для дочки купив, учителя на музику найняв. Хвалиться, що на весну мотор купить молотити,— у мене, каже, по-європейському буде.

— Десять хат уже купив,— сумно додав хтось,— два пуди ячменю — та й хата.

Їх була ціла компанія коло зборні. Жінки їхні померли, діти теж померли чи розбіглись, хату продано за два пуди ячменю. Нащо вона, хата, коли немає жінки, господарства, коли сам лишився як палець? І йдуть вони з тими пудами до зборні; тут живуть ці великі вусаті сироти, поки стане їхніх пудів, а як не стане — нічого не вдієш, треба пухнути. Сьогодні один опух, завтра — другий, а за день, дивись уже й неживий. Однесуть його на кладовище, закопають, а на його місце новий уже сирота. Не меншає їхнього братства!

Не було тут скарг, нарікання, прокльонів. Смерть приймали без жалів, не дивувалися з неї. Вчора помер Василь, сьогодні Панас, завтра я. А такі, як дядько Пилип, так ще й глузували:

— Чи скоро,— питає,— мені амба буде?

Мучились тихо, ховаючись. Тяжко тобі — піди десь і стогни. А на людях будь веселий, не скигли. Всім важко, не тобі самому.

І так просто буває: ходить, ходить людина худа, аж кістяк стукотить, тоді, дивись, круглішати починає, соком ніби наливається, чобіт із себе здійняти не може, так товщає. Тільки сиза, аж синя з лиця робиться — тоді вже хоч і їсти їй дай, не поможе. Опух — значить край, каюк. Полазить так трохи, а тоді й дуба дасть на вулиці, під тином чи коло хати — де прийдеться.

— А ось і мій спаситель! — гукнув дядько Степан на Васюренка. — Здоров будь, хлопче! Як тобі йдеться?

— Погано,— відповів тон,— кінці приходять. Оце хочу спитати, як його з курію хліб печуть?

— Кинь про курій,— сказав дядько Пилип,— з його тільки швидше смерть буває. Розіпре живіт, покачаєшся трохи, та й на той світ.

— Виходить, і тут не зачепишся,— промовив Васюренко.

— А нащо чіплятись? — промовив дядько Степан.— Спускайся на дно. І ото чудно мені — б’ється, б’ється сердяга, а однаково витягнеться. Ти на мене подивись. Прийшов я додому, як ти мене розв’язав, аж жінку мою вже до Бога однесли. А дітей п’ятеро, і біс їх не бере. Обсипали кругом, дивляться на мене. Як стуконув я кулаком по столі — тікайте куди знаєте, щоб і духу вашого не чув! Злякались, розсипались, як миші руді. Замкнув я хату її до зборні. Твій зятьок, Корнійчук, півтора пуда дає за хату, а я не беру, хай подавиться. Що мені з того пуда? Дітей не нагодую ним, знаю, що пропаду, не врятує він мене. Подохну, поїдять мене черви, оце й пожив, значить. Правда, товаришу? — Він ударив по плечі дядька Пилипа.

Малий дядько засміявся.

— Таке стерво й черви не їстимуть.

Стару Кандзюбиху повели молодиці вгощати — вона з того жила. Коло зборні стихало; сиділи по кілька й гомоніли тихо. Але Васюренко дізнався новини — американці, що про них давно вже балакають, таки мають завтра приїхати і їсти даватимуть малим та хворим. Ніхто тому не йняв віри. Васюренко кинувся до старости — записав матір. А староста каже:

— Багато вже попухло з американських обіцянок.

Але американці таки приїхали. Правда, не завтра, а через три дні, і не американці, а управителі з повіту. Зібрали декого з шляхетних — старосту, вчителя, Тимоша та колишнього крамаря, порадились та й одкрили столову. Побились баби, кому куховарити, а стара Кандзюбиха сказала:

— Не їжте, люди добрі, тії страви. Вона од диявола, бо жиди їм возять. Тьху тричі!

Коли видавали першу пайку, все село було коло громадської хати. Дали тільки тим, що їх староста записав. Дали молочної каші, хліба білого й по склянці какао. Щасливі йшли швиденько геть, а інші похмуро казали:

— Якби хоч ячмінного, та всім. Отака правда.

Казали, що староста записав, кого схотів, а себе пом’янув аж двічі. І родичів своїх, і приятелів.

Все товариство з зборні стояло тут і мовчки дивилось, аж поки кінчили видавати.

— От мудрація,— сказав дядько Пилип,— дають дітям та хворим, а ми під цю категорію не підходимо.

— А де мої діти? — промовив дядько Степан,— Розвіялись, як курява, забігли десь... А воно й краще — повмирають малими, лиха не знатимуть.

Загадували дрова рубати в їдальню, але дядьки в зборні були вже на те безсилі. А дядько Степан показав свою руку — вона була пухка, як у немовлятки, і пучки були мов ниточками поперев’язувані. Опух дядько.

Васюренко похапцем ніс їжу до хати. Він чисто знемігся, стоячи в черзі,— з того дня, як поласував був паляницею, й зернятка в роті не мав. Три дні постив, а шматочок матері зберігав, його обличчя змінилося: борода поросла нерівним клоччям, очі запали і ніс став тоненький, як трісочка. Сам він якось витягся вгору й видавався надміру високим. З’явилася в його звичка — терти рукою чоло, ніби витираючи набіглий піт.

Ввійшов до хати, Васюренко перевів дух і промовив хрипуче:

— Мамо, чуєте... дали, приніс вам...

Він на мить заплющив очі й потер долонею чоло. Йому хотілось зігнутись і так ходити.

Мати не озивалась. Парубок поставив їжу на піл і нахилився над хворою — вона була нежива. Син ураз відчув мертвенну холоднечу її тіла, але ворушив її й гукав:

— Мамо, чуєте! їжа єсть, їстимете... каша, хліб добрий... Мамо, чуєте?

Та мати мовчала. Васюренко випростався й махнув рукою.

Ех, не вижила мати, не доля їй. Бідкалась увесь вік і померла під лиху годину. І їсти він їй приніс, а вже непотрібно. Не врятував він її — може, якби не з’їв тоді паляниці та давав їй більше, то й додержала б. А так — пішло все прахом: ні йому, ні їй.

Васюренко сів на піл і схилив голову. В кожному куточку свого тіла він почував утому й біль. Щеміли його руки, ноги, в голові було холодно і в роті сухо. В кімнаті він був ніби сам.

Раптом він згадав про принесену їжу. Нащо їй пропадати? Мати померла, їй непотрібно, а він може з’їсти.

Васюренко взяв миску в руки й несподівано міцно стиснув її. З першого ж ковтка його охопило якесь божевілля: він рвав хліб, стогнав, хекав і припадав до миски всім обличчям. За хвилину він усе спорожнив і вилизав миску язиком. Їжа забрала йому останні сили; він упав коло полу й лежав, насолодно почуваючи млость свого тіла, спокій і нестому.

Надвечір він підвівся й напився води. Він був кволий, але бадьоріший. Мати померла — гей, тепер шлях перед ним! Скрізь заробить, скрізь людиною буде. Піде на Київщину, подасться на Полтавщину — матиме хліб, бо робітник він добрий, потрібний.

Він потягнувся, але руки йому опустились. Сили немає... Хіба він до роботи годиться? Хіба він лантух підійме? Хто його, такого, візьме? А дорога ще далека — підіб’ється, так і помре десь серед степу.

Сум і добре знана нудьга обгорнули його. Він згадав, що в хаті мрець, і йому моторошно стало серед присмерку. Він одчинив двері — на небі зійшов блідий місяць і над обрієм низалися зорі.

Васюренко стиснув кулака. Вперше за місяці голоду прокинулась у йому злість і здушила йому серце. Він зробився похмурий і насупив брови.

"Он воно як,— гадав він,— годував, нянькою був, а тепер померла й мене за собою тягне. Вміла мати жити й працювати, а вмерти не вміла. Е, та що й казати!"

Він знав, що гине, що не животіти йому, і дика спрага до життя запалала в ньому шаленим вогнем. Він хотів працювати, він почував себе розумнішим од своїх земляків, а якби ще підучитися трохи — куди там ті агітатори, що приїздили! І він мусить померти в цій хаті у рямцях? Вся істота його обурилась.

А що якби змовчати, не казати, що мати померли? Він аж остовпів з цієї думки. Даватимуть їжу ніби для неї, а він їстиме сам. Тільки три-чотири дні — і він подужчає, набереться сили і піде тоді на заробітки, виб’ється, свого дійде.

Ця думка охопила Васюренка й не пускала від себе.

Тільки три дні змовчати — і він урятований.

Та тільки хіба вдержиш мерця три дні в хаті під таку спеку? На три вулиці чути буде. Винести треба тіло... Побачать? Тоді все пропало. Що робити, яку раду дати?

Він стояв замислений і ніколи не почував себе таким безсилим, нікчемним і нещасним. А жити хотілось, ой, та ще й як! Три дні, три дні — і він урятований.

Васюренко гадав:

"От була мати жива, чи я не доглянув її, чи не годував до кінця? А тепер уже нема її. То не мати лежить там".

Він стояв довго, немов закляк. Місяць плив посеред неба, і з-над річки котилась прохолода. Він повторював раз у раз:

— То вже не мати. Матері немає.

Врешті він наважився. Ввійшов у хату повним кроком, взяв мерця в обійми, виніс і кинув у завалений льох. Потім прислухався.

Другого дня Васюренко приніс собі їжу. В хаті він так злякався, що трохи не впустив миски: на полу лежала його мати. Він спинився, й волосся йому наїжачилось. Потім він згадав, що сам уночі навмисно скрутив з хабоття опудало, щоб хто ввійде, то здавалось, що там людина лежить.

Він поставив миски, але ляк не покинув його. Оглянув хату — вона була так само порожня, обдерта й припала пилом.

Утомлений він був страшенно. Ніч минула була чудна: він лежав і чи то думав про щось і не міг згадати, чи просто куняв, раз у раз прокидаючись, а справжнього сну не було. А ночі короткі — зійшло сонце, пахнуло жаром, напекло землю; дихати нічим, паморочиться голова, хочеться лежати й лежати.

Але він підвівся — ні, він схопився. Ніколи ще серце його не билось так гостро; мов пугою різонула його думка, що він матір свою викинув, як падло, як дохлу собаку. Перше бажання його було йти кудись далеко-далеко, щоб і вітер з цього краю не долітав до його. Але сил було так мало, що кожний рух болів йому.

"Куди тікати? — з жалем гадав він.— Зголоднів я... Немає мені путі".

Він тер рукою чоло й насуплював брови.

Потроху він заспокоювався; вчорашнє почало видаватися йому вже не таким страшним. Не зарізав же він людину! Хто вийде сином проти його? Ге, бачив він синів або дочок таких, як Марійка. Хто сміє йому за матір ганьби дати?

"Ой, баба я,— думав він,— та ще й баба велика".

Дурниця все це. Буде жити, працюватиме, і людям із нього користь буде. Учитиметься, книги великі читатиме, а книжку прочитаєш — мов сонце зійде. Гірко добував він науку, а таки дійшов. Раніше панам тільки було, тепер не те — тепер їхня, горопах гірких, черга прийшла.

Він знову марив про Київщину та Полтавщину. Як казав Корнійчук — не собачину, а свинятину в борщ кладуть, заробиш, парубче, добре!

Обід він узяв. А повернувся — і знову він був мов лист осінній, в’ялий, жовтий і безпорадний. Поставив їжу на піл і сам сів коло опудала. Він був, як людина, що підняла надмірну вагу; в йому не було ні сили, ні думки живої — все те покошене, потоптане і вітром рознесене.

День тягся довго; часом здавалося, що він і не кінчиться ніколи. Васюренко сидів зігнувшись і почував, як затікають його ноги й клякнуть руки. А він і не думав уставати. В голові йому було сіро й безмежно, як уночі в степу серед снігів. Часом випливала думка, що мертвяк — уже не людина, що людина буває доти, поки жива; часом гадав про Полтавщину, де хліба багато й заробити можна,— і все те невиразно, немов чуже, розтоплювалося без останку в сірині його голови.

Нечутно прийшов вечір. Васюренко помітив його, як була вже ніч. Він насилу підвівся, виринаючи з забуття, і розкидав геть накручене на полу опудало. Потім вийшов і став коло льоху.

— Совість мучить,— подумав він,— он воно що. Мучить, шматує, в’ялить мене. Пропав я.

Він сів на призьбі й схилив голову на руки. Коли він підвів голову, вже світало. Розгорнулись на сході рожеві хмаринки, заклубочились, наливаючись жаром, і зійшло сонце.

В цей день, а може, на другий прийшла Марійка. Вона здибала брата в хаті — він лежав долі й не ворушився.

— Ти ще живий? — гукнула вона.

Він підвівся й дивився на сестру, не пізнаючи.

— Чого очі вирячив? Це я, Марійка. Кажуть, мати померла, що ти не ходиш обід брати.

— Померла,— відповів він.

Марійка побачила на полу миску з кашею, какао і білий черствий хліб. Мухи роїлись над тим чорною хмарою.

— О! — сказала вона.— Оце те, що американці дають! Ану, покуштувати.

Васюренко ступнув до неї й гукнув страшним, порепаним голосом:

— Не займай! Тобі свого мало!

— Свят, свят! — Марійка перехрестилась.— Тю на тебе, який скажений став! Хай йому грець, тій їжі. Ти скажи, де ти матір дів. Ти поховав її?

Він мовчав. Марійка засміялась.

— Щось ніхто не бачив, як ти її ховав... Де вона?

Він мовчав. Марійка гукнула:

— Проклятий! Ти з’їв її.

Вона побігла геть. Васюренко сів долі й похмуро дивився, як мухи споживали американську їжу.

За хвилину народ із зборні посунув до Васюренкової хати. Всі бігли подивитись — такого ще не буле, щоб хто матір з’їв.

Попереду поспішала стара Кандзюбиха. Вона прибігла перша й перехрестила хату:

— Спаси й сохрани нас од людожера...

Весь двір налився народом. Баби штовхались, щоб стати попереду. Переказували, що хтось бачив, як Васюренко білував матір і вночі варив з неї юшку. Догадувались, що й малий Савчии син, що пропав, пішов теж Васюрен— кові на печеню.

Голова сільради постукав ціпком у двері.

— Виходь.

Васюренко вийшов і спинився на порозі, держачись за двері. Всі ойкнули — він повстав ніби з домовини, сухий, згорблений, якийсь покручений, мов корч.

— Признавайся, ти з’їв матір?— гукнув голова.

— Ні,— відповів Васюренко.— Вона сама померла, а я викинув її у льох.

— Бреше, бреше,— загомоніли навкруги.

Голова сільради звелів оглянути льох. Там справді лежало тіло.

— Ти нащо так зробив? Ти знаєш, як строго тепер нащот мертвяків? Щоб зарази не було! Тобі ліньки було поховати!

Баби були невдоволені. Казали, що Васюренко вже добре матір об’їв, а сьогодні вночі докінчив би, так оце перебили.

— Щоб ти мені льох закидав! Що мені тут зарази не було. Чуєш?

Васюренко похитав головою.

— Ні,— промовив він,— несила вже мені.

Голова сільради ударив його ціпком.

— От, злодюга! То це я мушу робити?

Натовп розходився. Стара Кандзюбиха казала, що це місце треба посвятити.

1923